

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОГО МЕТОДОЛОГУВАННЯ

Анатолій ФУРМАН

Copyright © 2006

*“Головний ворог людини – невідомість”
(Йоганн Гете)*

*“Метод потрібен для того,
щоб вирішувати завдання нового класу”
(Георгій Щедровицький)*

Методологія – це наука і мистецтво уможливлення досконалого мислення та ефективної діяльності в усіх сферах суспільного життя. Її практика або зосереджується довкола таких базових форм, як методологічний аналіз, методологічна рефлексія, методологічне розуміння, методологічне мислення, або ж акумулюється у складноінтегрованих формах, серед яких найбільш освоєними є методологічна робота [23; 46], миследіяльність [24; 25; 30; 46] та професійне методологування [15; 20]. Останні своїм вітакультурним утвердженням не стільки раціоналізують діяльність, щонайперше – пізнавальну, дослідницьку, управлінську, відповідно до наявних норм і приписів, скільки спрямовані на вироблення нових методологічних засобів постановки і розв’язання складних проблем цивілізаційного повсякдення. Ось чому “в розвитку сучасної методології і теорії пізнання все більше місця займають питання, пов’язані із виявленням динаміки пізнавальних проблем, культурно-історичної природи пізнавальних засобів, мінливості категорій і понять, із формуванням нових пізнавальних настановлень та ін.” [33, с. 230]. Більше того, тут треба вказати на тенденцію зміни культурного статусу самої методології: від загальних норм, правил і схем діяльності вона переходить до формулювання і пояснення людських проблем

у найширшому форматі їх глибинного осмислення та критичної рефлексії.

Мета статті – у контексті логіко-змістового та формо-засобового збагачення вітакультурної методології як постнекласичної версії філософування обґрунтувати винятково конструктивне значення типологічного підходу як точного, досконалого і водночас складного інструменту професійного методологування у гармонійному взаємодоповненні його категорій, принципів, параметрів, засобів, процедур.

Сутнісний зміст: уперше теоретично обґрунтований типологічний підхід як логіко-методологічна система змістових та формальних вимірів професійного методологування, у форматі якої: а) проаналізовані умови зреалізування процедури типологізації як миследіяльної цілісності; б) виявлені найважливіші характеристики типологічного методу; в) відкриті широкі можливості як базових мислесхем, створених за принципом кватерності (формули “3+1” і “3+1=1”), так і універсальних ідеалізованих моделей і категорійних матриць; г) запропонована чотирирівнева типологія основних історичних типів філософування; д) з’ясовано місце методологування у сфері методології як унікальної складової культури; е) висвітлена методологічна картина типологічного підходу як точного й ефективного арсеналу засобів

(категорії, таксони, мислесхеми тощо) організації мислення, діяльності і професійного методологування.

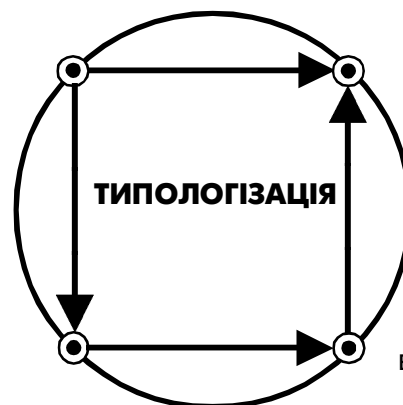
Ключові слова: методологія, мислення, методологічна робота, миследіяльність (МД), системно-миследіяльнісна методологія (СМД-методологія), професійне методологування (ПМ), методологічний модуль (ММ), вітакультурна методологія (ВК-методологія), типологічний підхід, тип, типологізація, типологія, типізація, класифікація, ідеальна модель, типологічний метод, принцип кватерності, типологічне знання, методологічний засіб-взірець, категорійна матриця, типологічне дослідження, таксон, типи категоріальної кватерності, мислесхеми, апріорне пізнання, “методологічний квадрат”, культура, світоглядні універсалії, Я-концепція, методологічна план-карта дослідження, типи філософування, типи наукової раціональності, соціема, методологема, метод, методика, “круговина квадрата”, типологія ММ, проблемно-модульна МД, ідея проектування, методологічна картина, конкретно-ситуативне методологування.

Із нещодавно обґрунтованої нами *типології* ММ, крім фундаментальної праці російського філософа В.С. Шілкарського (1884–1960) “Типологічний метод в історії філософії (досвід обґрунтування)”, що побачила світ 90 років тому [45], і слухних зауваг Ю.В. Луковенка на адресу виняткової значущості типологічного методу в ситуаціях організації і здійснення ді-

яльності [37], очевидно, що має місце вкрай важлива роль *типологічного підходу* в уможливленні довершеної системи ПМ. Річ у тім, що саме останній являє собою ту сукупність методологічних процедур і відповідних їм мисленневих форм, зорієнтованих на розуміння складних явищ у їх структурній самодостатності, становленні та уособленні стосовно гетерогенного довкілля” [39, с. 464]. Крім того, типологічний підхід є більш евристичним порівняно з *класифікацією* як окремим логіко-методологічним способом організації наукового знання. Так, класифікація, базуючись на логічній процедурі жорсткого аналітичного розподілу певного упредметненого різноманіття тільки за однією ознакою, що отримала родовий статус, характеризується екстенсивністю, фактичністю і чітко спричинена готовим знанням. Навпаки, *типологізація* як центральна логіко-методологічна процедура пошукування-з’ясування у системі усвідомленого здійснення типологічного підходу передбачає: а) відкриття того мінімуму сутнісних ознак, без якого аналізоване складне явище не спроможне існувати, розвиватися, різноаспектно вдосконалюватися; б) організацію цих ознак у вигляді “цілісного підґрунтя”, або “точки відліку” для уможливлення типологізаційної роботи; в) далі розробку такої *ідеалізованої моделі*, котра виконує роль універсального засобу-знаряддя в усіх типологічних процедурах і різноманітних напрямках пізнання; г) обов’язкове задіяння особистості дослідника як суб’єкта пізнання і вчиняння в цілісну картину досліджуваної дійсності (*рис. 1*).

1 – відкриття мінімуму сутнісних ознак, що адекватно відображають складне явище за змістом, структурою, функціонуванням

2 – мисленнєва організація виявлених сутнісних ознак як “цілісного підґрунтя”, “точки відліку” для подальшої типологізаційної роботи

4 – обов’язкове задіяння особистості дослідника як суб’єкта пізнання і вчиняння у цілісну картину досліджуваної сфери-дійсності

3 – розробка ідеалізованої моделі, котра виконує роль універсального засобу-знаряддя в усіх типологічних процедурах і є передумовою ефективної типологічної роботи

Рис. 1.

Основні умови зrealізування процедури типологізації як логіко-методологічної цілісності

Звідси очевидно, що *типологічний метод* аж ніяк не тотожний методу класифікації і не може бути зведений до нього, хоча б через те, що у підсумковому зреалізуванні забезпечує пізнання-розуміння складних явищ і процесів (а відтак і проблем!), до яких, безперечно, належать соціально-психологічні, вітакультурні, цивілізаційно-соціумні. Вочевидь він утверджується тоді, коли окремі типологізаційні процедури починають використовуватися дослідником чи методологом як ідеалізовані засоби МД, котрі й забезпечують відкриття нових типів і типологій. У першому випадку тип постає у ролі зразка, тобто як *ідеальна конструкція*, що зіставляється з локально упредметненим “знанневим фоном”, у другому – виникає або шляхом дихотомічного мисленневого поділу за критеріями полярності чи порівняння, або з допомогою введення *цілісного ідеалізованого конструкта*, котрий, поєднуючи функції обґрунтування, зіставлення та зворотного зв’язку, одночасно є архетипом, еталоном і бажаним взірцем.

Загалом В.С. Шілкарський свого часу (1916) розглядав *типологічні філософські концепції* як ступені у самопізнанні нашого діяльного Я в руслі філософської течії *персоналізму*. Він обґрунтував чотири таких ступені: а) наївний реалізм, що мисленнево оперує матеріальними об’єктами зовнішнього світу; б) сенсуалізм, що займається відчуттями; в) інтелектуалізм, що центрується на діяльності думки і веде до

абстрактного ідеалізму (наприклад, філософія Гегеля); г) конкретний ідеалізм, котрий являє собою адекватний йому спіритуалізм [див. 45]. У такий спосіб він витлумачує ці ступені як формовияви руху-поступу філософської думки від периферії до центру, від об’єктів зовнішнього світу до субстанціонального людського Я, ідейно та змістовно розвиваючи персоналізм як визнання “особистості” первинною реальністю та вищою духовною цінністю, субстанційно ставлячи Я в основу витлумачення Всесвіту.

Отже, типологічний метод – це результат глибинного осмислення і системного відрефлексування *процедури типологізації* як логіко-методологічної цілісності. Тоді як її прямим продуктом є відкриття *оптимальних типологій*, тобто найкращих за низкою критеріїв (змістовна цілісність, структурна самодостатність, методологічна евристичність тощо). І це зрозуміло, – пише В.І. Плотніков, – адже “мета типології полягає не в копіюванні наявного буття як такого, а в розумінні такої впорядкованості людського буття, котра була б співмірною і гармонізованою як у зовнішньому плані, так і внутрішньому, як у просторі, так і в часі” [39, с. 468].

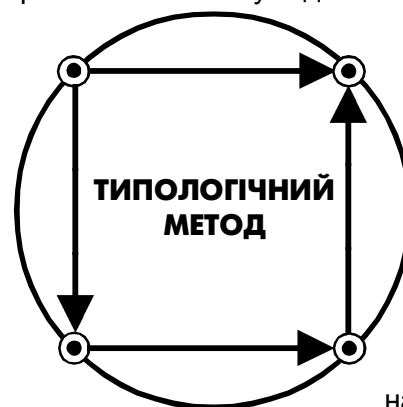
Загалом типологічному методу як *особливій формі* осмислення і реалізації типологічного підходу властиві чотири найважливіші характеристики (*рис. 2*), що в сукупності забезпечують не лише приріст наукового знання, а й

1 – генералізаційний принцип:

здатність зосереджувати знання навколо певної головної ідеї як такий результат пізнання, що є початком його чергового збагачення

2 – алгоритмічність:

стереотипно повторювана та чітко організована завдяки предметному синтезу послідовність “кроків”, зорієнтованих на очікуваний результат

4 – ідея проектування:

спосіб упорядкування всього багатоманіття форм типологічних процедур до теоретично усвідомленої основи і завдяки цьому перехід до типізації як початку практичної реконструкції реального довкілля, що надають смислу будь-яким зусиллям людей у цій сфері

3 – спрямованість:

орієнтація на той чи інший предметний синтез послідовностей, характерних для трьох найбільш значимих для типології рівнів організації – генетичного, структурного, когнітивного, що набуває конструктивного характеру за умов її усвідомлення у проективному контексті

Рис. 2.

Найважливіші характеристики типологічного методу

його аналітичне розчленування та концептуальний синтез і водночас систематизацію за одним логіко-методологічним способом мислення, не зважаючи на різноманітність варіативних за формою типологій. Ось чому стверджується, що “лише теоретично і герменевтично усвідомлений досвід типологічних досліджень здатний висвітлити особливе місце і змістовний смисл кожної категорії, а також глибинний зв’язок між ними” [39, с. 465]. Класичним взірцем творчого зреалізування такого дослідження є відкриття М.М. Бахтіна, котрий у процедурі типологізації прийняв на себе подвійну методологічну функцію: а) *творця*, котрий вибудовує фундамент (підґрунтя) типологічного знання і б) *представника* певного людського гурту в облаштуванні цього підґрунтя. У результаті все багатоманіття художньої реальності згорнуто ним у теоретично осмислене “цілісне підґрунтя”, що обіймає *чотири концепти* – “автор – художній світ – герой – читач (глядач)”. Отож й у цьому предметному контексті знання організовані за *принципом кватерності* (див. далі).

Яскравим підтвердженням вдалого зреалізування типологічного підходу у його центральній ланці – *процедурі типологізації*, та в основній формі осмисленого уможливлення – *типологічному методі*, є створені нами в різний час *типології* певних системних фрагментів наукових знань та обґрунтовані *типи* як конкретні “одиниці” окремого *типологічного знання*. Зокрема, одна з перших спроб типологізувати провідні форми проблемності-діалогічності пізнавального процесу (1991 рік) полягала у введенні поняття про два *типи діалектичного зв’язку явищ* – за горизонталлю (загальне – особливе – одиничне – універсальне)

і за вертикаллю (сутність, або внутрішня змістова форма – явище, або зовнішнє його формовиявлення) [див. 13; 17; 19]. У підсумку такого методологування була не тільки чітко інтерпретована діалектика аналізованих форм пізнання та подана їх *типологія* (“задача – проблема – проблемна ситуація” і “запитання – діалог – комунікативна ситуація”), а й, щонайважливіше, був відшуканий своєрідний методологічний ключ, а точніше – *надметодологічна схема* до вирішення інших складних соціокультурних проблем і, природно, зовсім іншого – *посткласичного* – розуміння адекватних їм суспільних явищ, котрі інтерпретуються як проблеми (наприклад, ментальності, спілкування, підручникотворення та ін.). Мовиться про введення як *засобу методологічного аналізу і мислення* винятково абстрактної критеріальної схеми: “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне”.

Звісно, що вона може бути редукована до четвертинної, і тоді задовольнятиме вимоги принципу кватерності [див. 6, с. 36–38; 4]. Однак саме п’ятиаспектна організація *локалізованого методологування* видається вельми евристичною, зважаючи на два моменти. По-перше, у цьому разі типологізована картина упредметненої дійсності є більш повною (*табл. 1*), адже виникають за межові площини: а) *мікробачення* ситуативно заданого світу (мета і думка-голос, котрі її презентують у конкретний проблемогенний момент життя соціального індивіда), з іншого боку, б) його *мегабачення* (про проблемне довкілля свідчать численні інформаційні потоки, що спрямовані сьогодні на людину з усіх куточків її ковітального простору-часу). По-друге, і це головне: у формі схеми “загальне – особливе – одиничне

Таблиця 1

Типологізована діалектика провідних форм проблемності-діалогічності у системі ПМ

		Тип діалектичного зв’язку за горизонталлю				
		Загальне	Особливе	Одиничне	Конкретне	Універсальне
Тип діалектичного зв’язку за вертикаллю	Проблемність як сутність, зміст (внутрішні форми)	Проблемна ситуація	Проблема (гіпотеза)	Задача	Мета (ціль)	Проблемне довкілля
	Діалогічність як явище (зовнішні форми)	Комунікативна ситуація	Діалог (бесіда, дискусія, спір тощо)	Запитання	Думка-голос	Інформаційний простір

– конкретне – універсальне” пропонується *ефективний методологічний засіб-взірець* для проведення повноцінного *типологічного дослідження* на будь-якому об’єкт-предметному матеріалі, тому що з його допомогою уможливується створення найнеобхіднішого – *ідеалізованої моделі*, яка відіграє винятково важливу роль універсального знаряддя в усіх типологічних процедурах і діях.

Більше того, мисленнєве оперування пропонуваною методологічною схемою відкриває нові обрії ПМ. І це підтверджує наш досвід індивідуальної та колективної МД: застосування цієї схеми в горизонтальному та вертикальному напрямках і ситуативне досягнення рівня чистого мислення (за Г.П. Щедровицьким – символіко-схематична робота на дошках чи на папері) дали змогу побудувати спочатку *категорійну матрицю українського менталітету у сфері національної культури* [18, с. 35; 21, с. 37], а пізніше створити аналогічні матриці соціального спілкування у цілісному освітньому оргциклі (спільно з А. Тімотін [11, с. 110]) та модульно-розвивального підручника (спільно з А.Гіряком [1, с. 222; 22, с. 112]). У випадку з новоствореними матрицями маємо ситуацію, коли з повним правом можна сказати, що тільки таким чином *методологічно організоване типологічне дослідження* уперше висвітлює особливе місце і змістово-сміслову наповнення кожної задіяної категорії, а також виявило глибинні зв’язки між ними.

Річ у тім, що матриця в математиці – це система елементів a_{ij} (чисел, функцій чи інших величин), над котрими можна здійснювати алгебраїчні операції і котрі розташовані у вигляді прямокутної схеми, а в соціології – це матричні моделі, тобто прямокутні таблиці, елементи яких відображають взаємозв’язки властивостей соціальних об’єктів. Цікаве витлумачення цього поняття зустрічаємо у психології. Так, за Е. Фромом, та форма існування і виразу думок, котра відображає справжні почуття та переконання й визначає дії людини, становить своерідну *емоційну матрицю*, яка є сильніша за будь-яку ідею. Отож матриця – це певна *гармонія категорій* у їх взаєморозташуванні та зв’язках, котра досягається багатоспрямованим взаємоузгодженням, коли одна і та ж категорія входить до різних комбінацій (організованостей), що мають *таксономічну будову*. Це означає, що вона є *таксономічною*,

тобто виявляє позначення і логічні умови виокремлення даного рівня ієрархії чи рангу організації системи, що обумовлює її широке концептуальне використання. Тому за системою таксономічних категорій перебувають та чи інша група поіменованих об’єктів – *таксонів*, що являють собою такі групи останніх, які пов’язані між собою певною спільністю властивостей та ознак за критеріями походження, будови, складу, форми, функцій тощо. Причому кожен таксон посідає єдине унікальне місце в усій їх організованості, характеризуючи конкретну сукупність об’єктів (природи, опису, мови тощо). Тоді як оптимальна система таксономічних категорій дає повне описання реальності з погляду її ієрархічної будови, пояснює не конкретні об’єкти класифікації, а способи їх побудови, логічні принципи вирішення завдань типологізації. Звідси зрозуміло, чому сьогодні й особливо в майбутньому роль типологічного методу з його одним з головних інструментів – *таксономічними категоріями*, має тенденцію до зростання в усіх сегментах сучасної науки.

Найпримітніше те, що аналізована модель матриці (*рис. 2а*) утворена з окремих *типологічних таксонів*, нарощування яких у тематичному дослідженні “Психокультура української ментальності” [18, с. 12–34] й дало змогу в кінцевому підсумку вийти на унікальний методологічний інструмент – *категорійну матрицю*, прочитання якої вимагає *багатовекторності МД* у різних її аргументах. А це означає, що аналітико-синтетичному витлумаченню підлягають не тільки горизонтальні і вертикальні таксономічні пласти, причому в обох напрямках руху думки-комунікації, а й діагональні, вказані стрілками на рисунку. В результаті отримуємо 12 матрично пов’язаних *типів категоріальної кватерності*, що у взаємодоповненні категорій виявляють глибинний змістово-значеннєвий смисл української ментальності як такої впорядкованості суспільного життя народного загалу, котра співмірна і гармонійна у вітакультурному просторі та історичному часі зовнішньо і внутрішньо.

Кватерність, як відомо, К.Г. Юнг розумів як *універсальний архетип*, логічну передумову будь-якого цілісного судження, що має структуру “3+1”, у котрій один з елементів займає особливе положення, характеризується іншою природою. Він, доповнюючи базові, робить їх

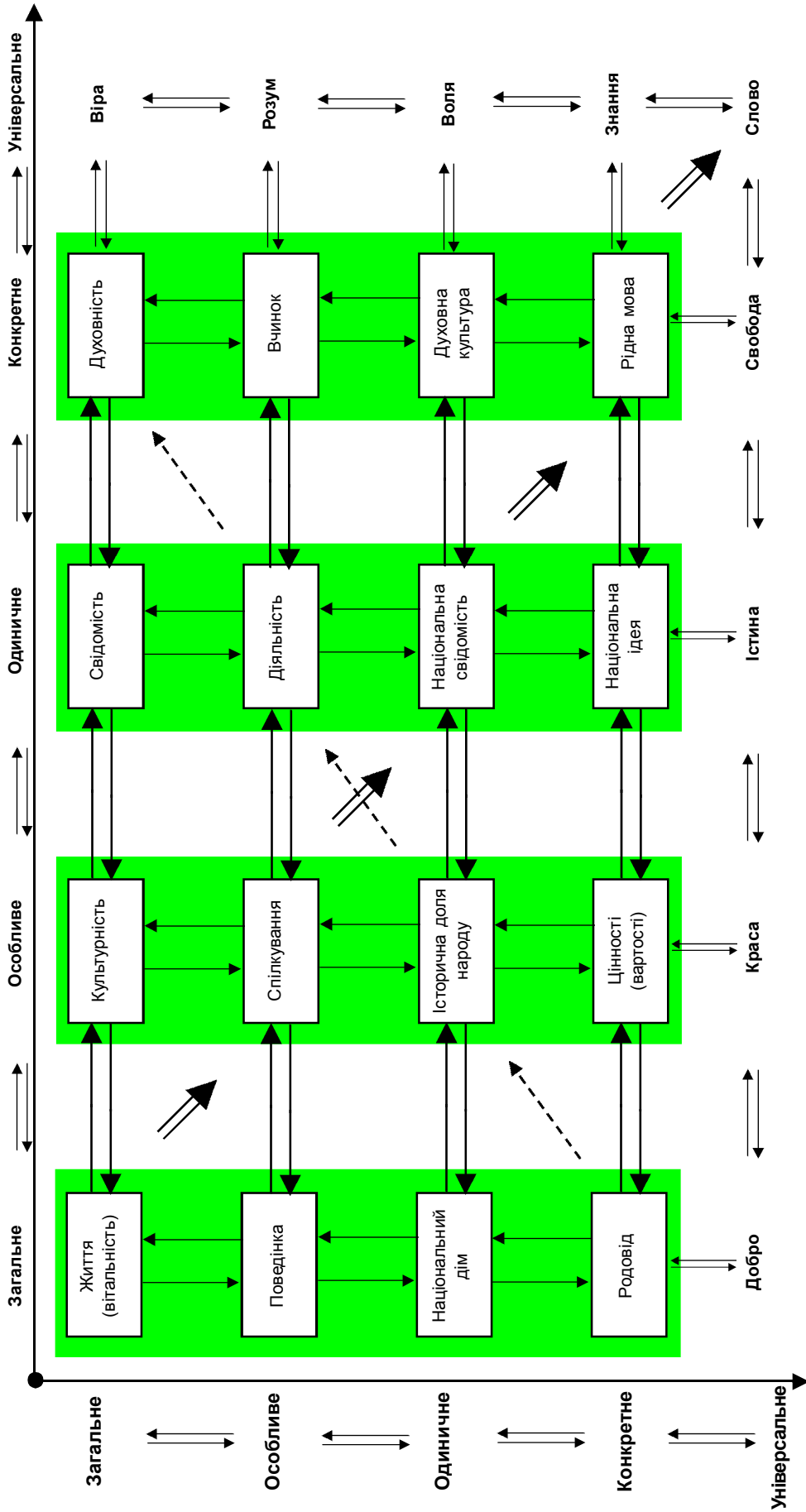

Рис. 2а.
Категорійна матриця українського менталітету у сфері національної культури

чимось єдиним, символізуючи Універсум. Виникнення п'ятого елемента в нашому досвіді ПМ не випадкове, якщо взяти до уваги співпадання центрів двох покладених один на одного символів – круга і квадрата. Тоді формула довшеної думки-комунікації набуде вигляду “3+ 1=1”, в якій друга одиниця – це той п'ятий елемент, що *іменує*, тобто приписує ім'я усвідомленій мислешемі у розумінні Ф.А. Лосева [36] і в такий спосіб знімає попередні ступені розвитку мислення-методологування у витлумаченні Гегеля [26; 27], тобто знищує їх за формою чи організацією і водночас зберігає у трансформованому вигляді увесь зміст попереднього руху-поступу зрілої діяльності думки. Так виникає *ідея мислешемі* як базового матеріалу-засобу, своєрідної окремої цеглинки у системі організації ПМ. На відміну від будь-якої іншої схеми, остання ні реально, ані потенціально не має аналога в об'єктивній реальності, а стосується світу ідей, ідеальних сутностей, дійсність яких є невидимою, нематеріальною, проте апіорі наявною. Іншими словами, мислешема із чотирьох-п'яти внутрішньо збалансованих категорій чи понять впорядковує хаотичне знання, отримане незалежно від досвіду, шляхом самоспричинення внутрішньої активності як людської здатності здійснювати не лише досвідне, а й позадосвідне пізнання, котре І. Кант й називає *апіорним* [7; 40]. Видатний філософ вважає апіорними ті знання, що, безумовно, не залежать від досвіду загалом, а не від того чи іншого конкретного досвіду. В нашому розумінні обстоювані *типологічні мислешемі* – це головню, в термінології

І. Канта, “чисті апіорні знання”, тобто або ті, до яких зовсім не домішується щось емпіричне, або такі, що характеризуються всезагальністю та необхідністю (передусім це ідеї, закони, принципи, постулати, категорії, поняття). І якщо ці апіорні, всезагальні й необхідні знання, – пише І. Кант, – не можна отримати емпіричним шляхом, тому що вони формулюються якимось іншим – додосвідним чи позадосвідним чином [40, с. 55], то в нашому досвіді невизначена логіко-методологічна процедура “якимось чином” набуває ознак *окремої версії типологічного методу*, який, зреалізовуючи вимоги класичного (формула “3+1”) чи некласичного (“3+1=1”) принципу кватерності, актуалізує процеси *апіорного пізнання*, а відтак і процедури колективної та індивідуальної МД у широкому контексті ПМ – від створення мислешем ідеальних об'єктів та сутностей до побудови їх категоріальних матриць, поліпредметних теоретичних моделей та методологічних план-карт дослідження [див. 2–5; 10; 14–16; 18; 20; 22; 23; 46]. Зауважимо також відоме: зазначені апіорні знання є такими лише за формою, а свій зміст вони, хоча й неявно, завжди черпають із досвіду; тому, скажімо, *мислешемі* – це, безумовно, *штучно-ідеальні конструкти*, проте такі, котрі фіксують тотальну зв'язність та певну впорядкованість хаотично розсіяного вітакультурного досвіду, його різноманітну знанневу презентацію.

Для прикладу наведемо кілька мислешем, що створені переважно у контексті утвердження *ВК-методології*. Так, перша (*рис. 3*) є засадничою, оскільки розглядає програми пове-

1 – поведінка

(потреби, уміння, навички, схеми, правила, орієнтації, форми, механізми)

2 – діяльність

(знання, цілі, проблеми, матеріал, взірці, засоби, способи, предмети, результати)

4 – вчинок

(ситуація, мотив, дія, рефлексія)

3 – спілкування

(ставлення, норми, ідеї, вірування, ціннісні орієнтації, засоби впливу, позиції, статуси, соціальні ролі)

Рис. 3.

“Методологічний квадрат” основних складових-носіїв культури – програми поведінки, діяльності, спілкування, вчинання

дінки, діяльності, спілкування і вчиняння у ролі складових-носіїв культури та їх універсальних формовиявів і поіменована нами як “методологічний квадрат”, що може бути описаний формулою “3+1=1”: “поведінка · діяльність · спілкування + вчинок = культура”. Фактично отримуємо *типологію* історично змінних надбіологічних програм людської життєактивності, що в сукупності є умовою збереження, відтворення, розвитку і самоорганізації соціального життя в усіх його основних проявах, існує як складна сфера інформаційних потоків та семіотичних систем, постійно збагачує обсяги групового, етнонаціонального та загальнолюдського досвідів, на решті історично формує *світоглядні універсалії*, які у своєму щепленні задають цілісний узагальнений образ людського світу, завдяки чому особа певної культури оцінює, осмислює, переживає і творить своє довкілля, воедино зводячи всі явища дійсності [див. детально 4; 18; 21; 31; 41].

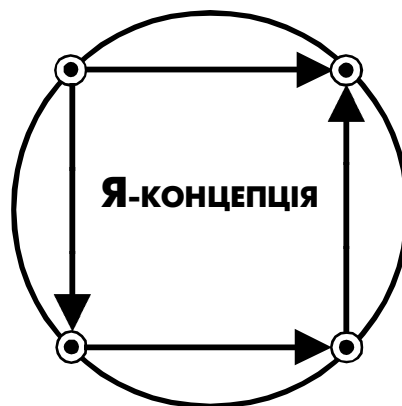
Друга мислесхема, навпаки, стосується не соціумної глобалістики, а психодуховного світу людини, точніше впорядкування структури одного з найбільш утаємничених явищ її самосвідомості – *Я-концепції*, оригінальні моделі котрої створені О.Є. Гуменюк [5]. Сутнісно вона інтегрує чотири складові, що описуються тією ж формулою-схемою: “когнітивна · емоційно-оцінкова · поведінкова + спонтанно-креативна = Я-концепція” (рис. 4), й теоретико-методологічно повно виконує функції *ідеалізованої моделі як універсального засобу*

типологізації. Вочевидь ця мислесхема, з одного боку, ілюструє аналітичне розмежування формальної цілісності сучасного психологічного знання про цю центральну ланку самосвідомості, з іншого – уможливорює наступний концептуальний синтез її найбільш стійких складових, обґрунтовуючи їх внутрішні зв’язки і взаємозалежності як цілісності особливого психодуховного змісту. Власне у цьому випадку можна говорити про *типологізацію* ідеалізованого концептуального світу Я людини у формі її засадничих еталонних утворень самосвідомості – Я-образу, Я-ставлення, Я-вчинку, Я-духовного. Саме ці теоретичні конструкти центрують на собі всі інші складові, компоненти і параметри *методологічної план-карти дослідження* інноваційно-психологічного клімату модульно-розвивальної освіти (за О.Є. Гуменюк [2; 3]).

Приклад наступної мислесхеми є більш ніж навчальним як для науковця-початківця, так і визнаного лідера дослідницького олімпу, адже стосується самої науки як окремої сфери суспільного виробництва об’єктивно нового знання, насамперед у формі законів і теорій, та особливого виду професійної пізнавальної діяльності. В.С. Стюпін обґрунтовує у розвитку науки, починаючи із 17 століття, три основних *типи раціональності* – класичну, некласичну і постнекласичну [42; 43], а В.С. Кемеров – *етапи і типи філософствування* – класичне, некласичне і посткласичне [32]. М.С. Гусельцева [28; 29] і П.А. М’ясоїд [8; 38] досліджують концептуальні інваріанти утвердження трьох типів раціональності у психології.

1 – когнітивна складова – Я-образ: характеризує зміст уявлень індивіда про себе як суб’єкта поведінки, діяльності, спілкування

2 – емоційно-оцінкова складова – Я-ставлення: відображає ставлення до себе в цілому чи до окремих сторін своєї особистості і виявляється у системі самооцінок

4 – спонтанно-креативна складова – Я-духовне: пізнання самого себе шляхом внутрішнього осягнення та універсального прийняття сенсу життя

3 – поведінкова складова – Я-вчинок: психоформа розкриття, творення і самореалізації себе у світі

Рис. 4.

Структура Я-концепції людини в оргдіяльнісному контексті її життєреалізування (за О.Є. Гуменюк)

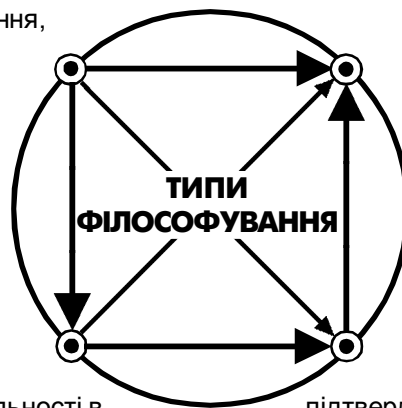
Критичний аналіз цих та інших напрацювань вказує на те, що насправді можна розмежувати та концептуально синтезувати *чотири типи філософування* й відповідні їм *типи наукової раціональності* (рис. 5). Найголовніше те, що історична з'ява кожного нового типу філософування не усуває попереднього, хоча й обмежує поле його дії нормативно, засобово та функціонально, себто методологічно, конкретизуючи конструктивний формат його професійного

використання. Своєрідними віхами, або рубіконами між першим і другим аналізованими типами є перехід від повної суверенності розуму в осягненні абсолютної об'єктивної істини до усвідомлення залежності наукових фактів від конкретних ситуацій і методів їх отримання, між другим і третім – від ситуативно-методичного спричинення теоретичних знань до суб'єкт-психологічної залежності розуміння та інтерпретації об'єктів пізнання,

1 – класичне: традиційний тип мислення і філософування, за якого пізнавальний суб'єкт дистанційований від об'єкта пізнання, немов з боку пізнає світ; умовою об'єктивного істинного знання є елімінація з пояснення та опису всього, що стосується суб'єкта і засобів діяльності; обов'язково передбачає наявність системи взірців, що визначають співмірність і розуміння основних аспектів і сфер буття – природи, суспільства, життя людей, їх діяльності, пізнання, мислення; обстоє відповідний режим реалізації взірців – їх дефункціонування, розповсюдження, закріплення в конкретних формах духовної, теоретичної, практичної діяльності людей; своєрідною вершиною такого філософування у контексті наукового пізнання є логіка, що забезпечує класифікації, узагальнення, редукції, процедури зіставлення та вимірювання

2 – некласичне: етап і тип мислення, дії, філософування, пов'язаний з критичною реакцією на класичні взірці, з кризою класики щодо неспівмірності абстрактного суб'єкта пізнання як конкретним індивідам, так і еволюції природи; з пошуком ресурсів інтенсивної діяльності в усіх сферах практики та розширенням зони формовияву людської суб'єктивності; звідси обґрунтування ідеї відносності об'єкта до засобів та операцій діяльності; відмова від класичного онтологізму й усвідомлення залежності наукових фактів від конкретних ситуацій та методів їх отримання; водночас есплікація останніх є умовою отримання істинних знань про об'єкт, коли, скажімо, типовим взірцем аналізованої раціональності проголошується квантово-релятивістська фізика

4 – постнекласичне: тип мислення, раціо та філософування, що максимально розширює поле досліджуваних б'єктів шляхом співвіднесення знань про складні, історично-розвиткові системи, у т. ч. й людину, не лише із засобами, а й ціннісно-цільовими структурами діяльності, передбачаючи есплікацію внутрішньонаукових вартостей та їх зіставлення із соціальними цілями і цінностями; ось чому до таких об'єктів-систем належать сучасні біотехнології, екосистеми і біосфера в цілому, складні синергетичні системи, взаємодія з якими перетворює саме людське діяння в компонент рекурсивної мультисистеми

3 – посткласичне: етап і тип мислення та філософування, коли спосіб буття об'єкта чи об'єктів є важливим фактором побудови моделей, що задають формат взаємодії з ним чи ними; і саме ідентичність суб'єкта підтверджується постійно відновлювальною здатністю виробляти і відтворювати моделі такої взаємодії, у т. ч. і на рівні схем саморозвитку людських індивідів; тому тут конструюється нова форма суб'єктності, що обґрунтовує режим функціонування схем-взірців діяльності, техніку реконструювання об'єктивних ситуацій і форм їх освоєння, що в сукупності забезпечують співіснування соціальних систем (політичних, економічних та ін.) та їх співбуття із системами природними; це філософування впирається у проблему своєрідного синтезу метафізичних реконструкцій і повсякденного досвіду людей

Рис. 5.
Типологія основних історичних етапів філософування

нарешті, між третім і четвертим – від суб'єктивної режимності функціонування взірців діяльності як норм з їх функціями регуляторів спів- і самозміни діяльних суб'єктів пізнання до дослідження складних, відкритих, рекурсивних систем-об'єктів у контексті домінування ціннісно-цільових канонів людської діяльності. Очевидно, що кожний наступний перехід від одного типу філософування до іншого визначається нарощуванням критеріальних умов і змістових характеристик, їх більш повним, а відтак і все більш вишуканим набором. Це врешті-решт й відповідає структурі типологічного методу (див. рис. 2) як основоположній формі осмислення і реалізації типологічного підходу.

Наступна мислесхема, на наш погляд, вдало типологізує теоретичні конструкти, якими повинна послуговуватися сучасна методологія як окрема – непересічна і водночас надскладна – сфера рефлексивно організованих форм мислення, діяльності і ПМ у глобально-системному контексті культури (рис. 6). У нашому концептуальному форматі вона знову ж таки визначається п'ятикомпонентною формулою-схемою: “метод • методологема • методика + методологування = методологія”. І це вкотре

підтверджує той науковий факт, що в реальному соціальному житті *категорії культури постають як схематизми*, тобто зовні задані взірці-засоби дії, поведінки, діяльності, спілкування, вчинення. Але якщо перший, третій і п'ятий терміни мають хоча й не усталене, але все ж більш-менш визначене поле вжитку, то другий використовується вкрай рідко, а четвертий введений та змістовно обґрунтований нами зовсім недавно [15; 20]. Так, подібно до того, яку роль у розробці гетерологічної концепції соціально-філософського дискурсу відіграють *соцієми* як розрізнявальні сингулярності – форми вияву та існування подій [34], так у системі ПМ *методологема є своєрідним маркером тієї чи іншої методологічної позиції*. Вона, будучи виголошена в науковому спорі чи колективній МД, дає змогу розмежовувати періоди, етапи і навіть акти методологічної роботи у конкретному просторі і часі, тобто уможливорює *рефлексивне маркування* руху-поступу поліпроблематизованого методологічного мислення. Звідси очевидно, що методологеми повинні досліджуватися як множини, спричинені багатоманіттям способів (методів) постановки, осмислення, розв'язання і злікві-

1 – метод: шлях, спосіб чи мисленнєвий засіб досягнення поставленої мети (осягнення сутності предмета пізнання, локалізоване перетворення довілля, саморозвиток індивідуального Я людини тощо) як сукупність процедур і прийомів теоретичного і практичного освоєння дійсності

2 – методологема: найкоротше рефлексивне визначення методологічної позиції у системі колективної МД чи ПМ, а також методологічне обґрунтування наукового, у т. ч. парадигмального, підходу, котрий прийнятий дослідником до реалізації під час постановки і розв'язання актуальних або потенційних проблем

4 – методологування: надскладна та багатопредметна МД як метасистема її індивідуальних і колективних форм та інваріантів, котра процесно спрямована на постановку і розв'язання системних проблем, рефлексивно охоплює всі типи мислення та діяльності, здійснює розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує їх освоєння шляхом удосконалення засобів спільної діяльності, а тому пов'язана із розширенням функціональних меж свідомості, для чого виробляє спеціальні засоби

3 – методика: система послідовно організованих та ситуативно узгоджених дій, що забезпечує вирішення конкретних завдань певної діяльності, або досягнення запланованого результату в тій чи іншій роботі

Рис. 6.

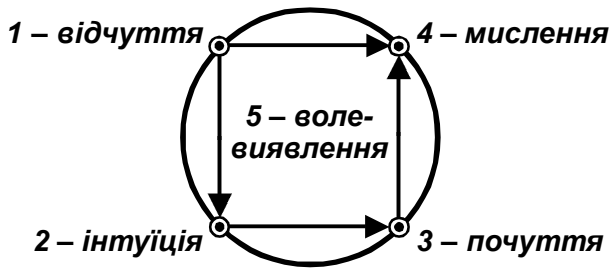
Місце методологування у сфері методології як унікальної складової культури

дування системних проблем і проблемних ситуацій. Як багатовимірні одиниці ПМ вони інформаційно конкурують між собою, почасти міняються місцями і разом з тим утворюють окремі логіко-генетичні ланцюжки чи цілі лінії зв'язку та взаємоперетворень.

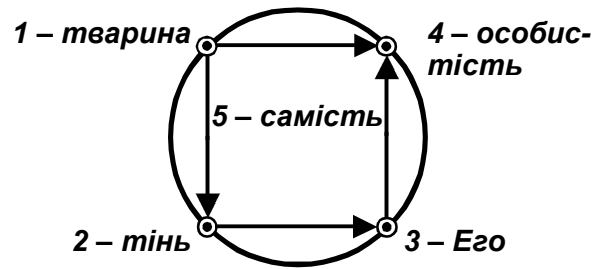
Отже, типологізаційний потенціал чотири- та п'ятикомпонентних мислесхем як необхідного базового інструменту методологічної роботи важко переоцінити: у системі ПМ вони відіграють роль ключового мисленнєвого засобу, який забезпечує *розуміння* складних явищ у їх структурній самодостатності, у становленні, функціонуванні, самоорганізації. До того ж вони у своїй побудові поєднують дві фундаментальні процедури типологізації – *аналітичне розчленування* формальної цілісності знання і *концептуальний синтез* його визначальних складових, зв'язків, утворюючи у такий спосіб їх логіко-змістову цілісність. А тому здебільшого вони виконують функції *ідеалізованої моделі* як універсального знаряддя типологічного дослідження. У них, крім того, зосереджений *постмодерновий аспект мінливості*, на що вказує Ю.Я. Мединська [9]. Йдеться, власне, про незавершену циклічність, присутню в мислесхемах, що вимагає адекватного – нелінійного та ритмоциклічного – оперування ними під час наукових пошуків. “Замкнута на собі структура мислесхеми, – аргументує свою позицію дослідниця, – передбачає розмитість ієрархічних співвідношень між концептами, дозволяє здійснювати постійний теоретичний рух між поняттями, досліджувати різноманітні варіації їхнього взаємного переплетення, переходів та детермінацій. Оперуючи мислесхемою, дослідник може чітко не визначати ні її початок, ні кінець: кожне попереднє поняття породжує наступне, положення, вибране у ролі первинного, у певний момент циклу перетворюється на вторинне, котре, своєю чергою, започатковує наступний етап дослідження. Так, рухаючись між поняттями, повертаючись до вихідного концепту як до результуючого, але уже на якісно новому рівні, дослідник реалізує безконечний цикл наукового пошуку, далекого від проголошення остаточних істин” [9, с. 50].

Мовою символів [див. 35] мислесхема зображує землю (квадрат), що огорнута небом (круг) у їх вищому, *гармонійному синтезі*. Тут квадрат символізує чотири Елементи або

стихії, з яких складається Всесвіт (земля, вогонь, повітря, вода), стихію явищ і матеріальну буття, а його повний коловий поворот відновлює вихідну простоту і ясність всього наявного. Так утворюється “*круговина квадрата*”, за якою приховане прагнення досягнути збалансованої єдності в матеріальному світі і духовному житті, а відтак намагання піднятися вище відмінностей, перепон, марнувань. У цьому зв'язку Платон зауважує, що “три є числом, яке стосується ідеї, а чотири – це число, яке пов'язане з її утіленням”. Водночас круг у символі мислесхеми, маючи певний зв'язок із числом десять і символізуючи повернення від множинності до єдності, слугує позначенням неба і досконалості, а в окремих випадках і вічності [35, с. 240–241, 275–277, 571–574]. На думку К.Г. Юнга, квадрат, відповідаючи найменшому із складових чисел і множників, символізує розузгоджений стан людини, котра не досягнула внутрішньої досконалості, тоді як круг співмірний цьому підсумковому стану Єдності, Гармонії. Отож уявлення про зв'язок між кругом і квадратом досить поширені у світі універсальних і духовних форм, що дало підстави тому ж К.Г. Юнгу сформулювати своєрідний, архетипно зумовлений, принцип – *кватерності*, або *четвертинності*. Зокрема, видатний мислитель побудував дві базових моделі – людської психіки (*рис. 7а*) та основоположних архетипів як найважливіших психологічних елементів людського буття (*рис. 7б*). Перша визначає чотири засадничих функції психіки, три з яких є свідомими, а четверта – несвідомою чи пригніченою. До того ж їх розташування та співвідношення у кожній особистості різне і, найцікавіше, що всі вони організовані навколо сутнісного, себто п'ятого, компонента – *волевиявлення*, або судження. Друга фіксує найважливіші архетипи як всезагальні, апріорні, психічні і поведінкові програми, котрі відображають суть, форму і спосіб зв'язку спадкових несвідомих першообразів і структур психіки, що переходять від покоління до покоління, формуються довкола *Самості* чи “Бога всередині”, забезпечують підґрунтя поведінки, структурування особистості, світобачення, внутрішню єдність культури і взаєморозуміння [47; 48]. Зауважимо лишень, що за символікою числа п'ять перебуває людина, здоров'я і любов, а також квінтесенція, котра

а) модель людської психіки як єдність її засадничих функцій

а) модель основоположних архетипів

Рис. 7.

Реалізація вимог принципу кватерності у системі науково-психологічного пізнання К.Г. Юнга

діє на матерію. Крім зазначених інваріантів, це число містить у собі чотири кінцівки тіла плюс голову, котра їх контролює, чотири пальці плюс великий палець, чотири сторони світу разом із центром та ін. [35, с. 577].

Евристичні можливості типологічного підходу у сфері методології природно не обмежуються мислесхемами як найнеобхіднішим інструментом типологізації. І це точно підтверджують обґрунтовані нами як *типологія методологічних модулів*, що має багатопараметричне підґрунтя, так і робоча схема модульно-розвивального оргпростору ПМ, що інтегрує пояси (за Г.П. Щедровицьким) та процеси МД і відкриті нами періоди повного функціонального циклу локалізовано-рефлексивного культуротворення – наукових засобів і соціальних норм, ціннісних та духовних форм людської життєдіяльності [15, с. 52–63]. Відтепер методологічна діяльність, образно кажучи, виходить за межі “методологічного інкубатора”, що висиджує у форматі СМД-підходу й за допомогою схем МД [24; 46] та організації МД [30] нові мисленнєві об’єкти і процедури практичної проблематизації та нові розв’язки системних проблем у різних сегментах суспільного життя. Адже у взаємодоповненні чотири

типи ММ справді засобово – мисленнєво і діяльнісно – охоплюють увесь *універсум людського життєзреалізування* – від пізнавального, соціального та виробничого до світоглядного, художнього і суто духовного, розширюючи у такий спосіб горизонти *легітимації і розвитку* форм, універсалій, кодів, засобів та процедур *культури як мегасфери* та відкриваючи нові вектори переходу людини у взаєминах зі світом за межі відомого, зрозумілого, освоєного, витвореного.

Викладений нами аналітико-синтетичний матеріал у рефлексивній проекції на *засоби проблемно-модульної МД* (розмежування концептів видимого та невидимого освітніх процесів, відшукання методу вітакультурного обґрунтування, побудова двоїстої мислесхеми, що фіксує площини типологізованого формального та змістового знання і т. ін.) [10; 16] дозволили в сукупності створити *структурну мислесхему типологічного підходу* як логіко-методологічної системи змістових та формальних вимірів ПМ (рис. 8). Вона вперше у двоплощинній посферній організованості знань презентує взаємозалежну систему категорій і понять, зв’язки між якими можуть бути проаналізовані щонайменше у шести четвертинних комбінаціях:

■ тип • типологізація • типологія + типологічний метод

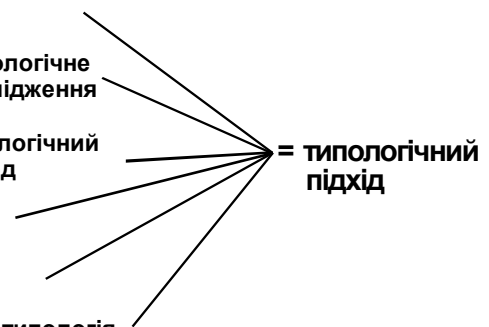
■ “одиниця” типологічного знання • типізація • ідеалізована модель + типологічне дослідження

■ тип • “одиниця” типологічного знання • типологічне дослідження + типологічний метод

■ типологізація • типізація • ідеалізована модель + типологія

■ тип • “одиниця” типологічного знання • типізація + типологізації

■ типологічний • типологічне дослідження • ідеалізована модель + типологія метод

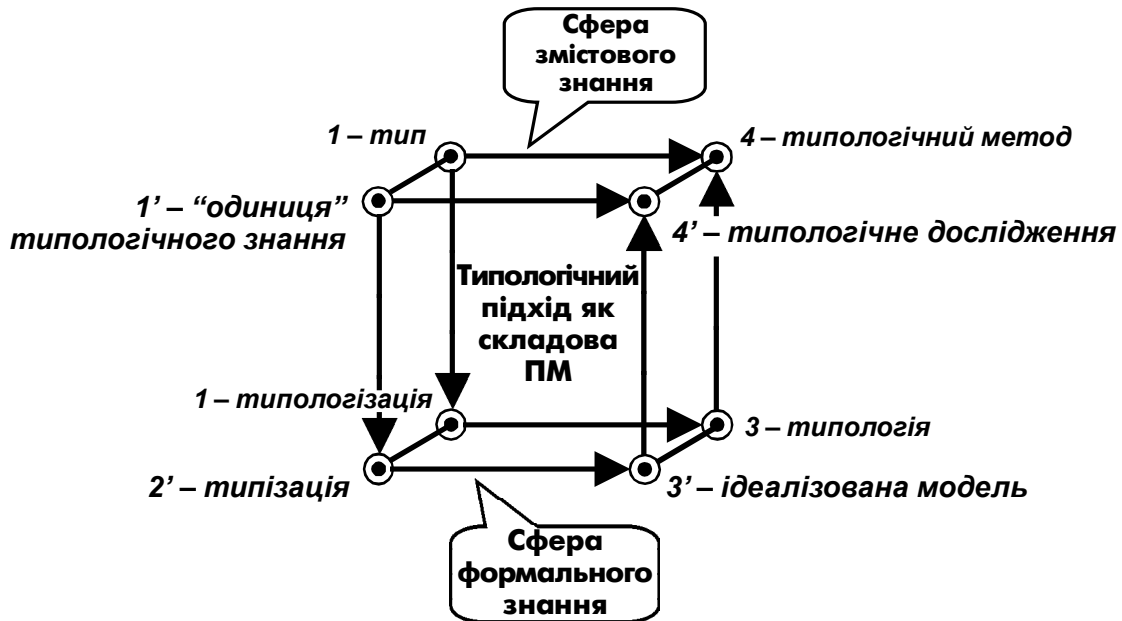

Рис. 8.

Типологічний підхід як логіко-методологічна система змістових і формальних вимірів ПМ

Ескізною **методологічною картиною типологічного підходу** є такою. *Тип* як базовий мисленнєвих конструкт – це сукупність ознак або параметрів, що утворює внутрішньо стійке ядро взаємозалежностей й у цьому вигляді утверджується у ролі конкретної “одиниці” типологічного знання, тобто найелементарнішої засадничої формопобудови, котра відображає глибинний зміст взаємоузгоджених критеріальних ознак певного класу однородних об’єктів. Тип, крім того, – особлива *таксономічна категорія*, що опосередковує відношення між двома іншими – “рід” і “вид”: з допомогою першого охоплює генетичну єдність знань, виявляючи всередині роду його унікальну структуру, а з допомогою другого рубрикує та окремішньо описує скільки завгодно велику, різнопорядкову множинність елементів цього знання, скорочуючи до мінімуму видове різноманітні і перетворюючи невизначену множинність у цілком визначену, зрозумілу [39, с. 466]. Відтак єдність знань у змістово-формальних межах типу внутрішньо розмежована, а їх множинність – мінімальна, що відкриває нові перспективи поліпредметного та поліконцептуального використання цих знань. Однак останні реалізуються лише у процесі забезпечення умов центральної логіко-методологічної процедури пошуку і виявлення того мінімуму

сутнісних ознак, характеристик чи параметрів, без яких досліджуване складне явище не може ні функціонувати, ані розвиватися, – *процедури типологізації*. Її процесно-підсумковий успіх залежить від повноти виконання чотирьох основних умов. Щонайперше це стосується *особистого задіяння* до наукової творчості пізнавального суб’єкта, котрий, здійснюючи методологічну роботу “фундатора” і “представника”, має змогу мислєдіяльно увійти всередину досліджуваної сфери та добудувати чи вдосконалити її до рівня цілісності. Задля цього, власне, й виробляється *ідеалізована модель* як універсальне знаряддя уможливлення всіх типологічних процедур. Тоді проблематизоване дослідницьке поле трансформується під різноманітними кутами зору і в усіх можливих напрямках, зіставляючи кожен раз ці процедури з емпіричним матеріалом і самою дійсністю. Так у напруженій МД, сумнівах і переконаннях, запереченнях і схваленнях, діях помилкових та істинних, ситуативних прорахунках і відкриттях й народжується *типологія*. Вона – результат типологізації, що взятий разом із процесом та засобами, які спричинили його, а тому істотно змінює загальну картину досліджуваної сфери – внутрішньо диференціює її, висвітлюючи загальне знаннєве тло і типи як вузлові утворення змісту. Проте методо-

логічно зріла типологія не лише організує наукове знання, а й упорядковує людське буття, гармонізує його зовнішні і внутрішні, матеріальні та ідеальні, раціональні та духовні формовияви. Водночас створення типологій потребує особливих *засобів типологування*, серед набору котрих виняткове місце належить *мислесхемам* як взірцям чи ідеалізованим знаряддям для зіставлення знаннєвого фону з проблематизованим засадничим змістом, аналітичним розмежуванням формальної цілісності знань і наступним концептуальним синтезом їх найбільш стійких складових та внутрішніх зв'язків у змістовну єдність нового системного порядку. З іншого боку, творче продукування різноманітно-варіативних за формою, але сутнісно однакових за структурно-функціональним наповненням типологій неможливе без організації *типологічного дослідження* і поза *типологічним методом* як центральною ланкою цілеспрямованого осмислення і реалізації самого артикульованого тут підходу. Найважливіші риси цього методу (генералізаційний принцип, алгоритмічність, спрямованість) сьогодні тенденційно центруються довкола *ідеї проектування*, котра надає *всезагального ідейного змісту* конструктивним зусиллям людей удосконалити світ, суспільство і самих себе, попутно стимулюючи пошук оптимальних пізнавальних процедур, гармонійного поєднання типів і різнопредметних знань загалом. Перехід на проєктивний рівень методологічно збагаченої професійної діяльності свідчить про утвердження *типізації*, котра є концептуальним завершенням типологічного підходу і водночас початком практичної реконструкції реального світу. В миследіяльнісному діапазоні між ними й відбувається організоване пошукування значущості будь-яких людських дій і відношень, усвідомлення доленосних наслідків всіляких соціальних змін, нездоланності ретроспектив минулого, невизначеності перспектив майбутнього і трагічності небуття в контексті вічності. У підсумку ці аксіологічні орієнтири (добро, вагомість, корисність, цінність, оцінка, смисл і сенс) довершують оформлення новостворених *образів "типового"*, закріплюючи та об'єктивуючи у соціально-культурному досвіді людства різні *форми-типізації* (тиражування, стандартизація, конструювання), що постійно змінюють саму ковітальну дійсність.

У філософському словнику, виданому в 1986 році за редакцією В.І. Шинкарука, *типізація* визначається як "процес відбору і систематизації найістотнішого, закономірного, соціально значущого як у людських характерах, так і в соціальних обставинах, що їх зумовили", а *типологія* обґрунтовується як "засіб наукової класифікації за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів" [12, с. 693]. З огляду на вищеподані моделі зазначені визначення, по-перше, невиправдано ототожують типізацію з типологізацією (остання є більш складною логіко-методологічною процедурою, тому що не зводиться до уможливлення тих чи інших форм практичної реконструкції реального світу – тиражування, стандартизації, схематизації); по-друге, методологічно помилково інтерпретують типологію лише у логіко-змістовому форматі класифікації як наукового методу, тому що насправді класифікування як самобутня дослідницька процедура є окремим випадком, тобто підвидом, *типологування*, котре здійснюється не за однією, а за сукупністю ознак і передбачає побудову ідеальної моделі, використання специфічних засобів пізнавальної творчості та суб'єктне задіяння самого дослідника у цей багатоканальний процес МД; по-третє, не виявляють евристичного потенціалу типологічного підходу, котрий, хоч і має, як і будь-який інший підхід, далеко не універсальну гносеологічну вагомість, все ж дає змогу пояснювати окремі предмети і явища, й передусім складні, рекурсивні, з погляду їх істотних сторін, властивостей, ознак, а тому сприяє їх розумінню та адекватному витлумаченню. З літературних джерел, скажімо, відомо, що талановитим майстром типологічного способу мислення був великий німецький поет і мислитель Й.В. Гете (1749–1832), а сам типологічний метод набув найбільшого поширення у психології (Е.Р. Йенш, Е. Кречмер, Е. Штрангер, К.Г. Юнг та ін.).

Отже, *типологічний підхід* як логіко-методологічна система змістових і формальних вимірів ПМ постає насамперед як система *взаємоузгоджених категорій*, котрим властива своя специфіка, але у єдиному форматі цілісності їх усталених різнорідних зв'язків, таксономічних організованостей, перехідних концептних

сутностей і форм, неявних взаємозалежностей та значеннєвих інтерпретацій. Обґрунтований нами концептуальний смисл кожної з виокремлених категорій у їх логіко-змістовій гармонійності презентує *довершену картину* типологічного підходу, котрий не тотожний методу класифікації, оскільки покликаний розв'язувати складніші природні та суспільні проблеми. Воднораз його пізнавально-інтерпретаційний потенціал також не можна ідеалізувати. Зокрема, слушно стверджується, що "чистих (ідеальних) типів між реально існуючими речами немає, а є лише змішані типи..., що знижує гносеологічну цінність типологічного способу розуміння" [44, с. 453]. Крім того, Г. Беккер як автор найбільш евристичних соціологічних типологій заявляє, що з допомогою терміна "*конструювальний тип*" емпірична реальність ніколи точно не описується. І все це справді так, за винятком одного "але": незаперечними є *винятково широкі методологічні можливості цього підходу як точного й ефективного арсеналу засобів організації мислення, діяльності, МД і ПМ*. А це означає, що він активізує не тільки різні рівні *конкретно-ситуативного методологування* – від аналізу, рефлексії і розуміння до *повноцінної методологічної роботи-діяльності* [15; 20], а й відвертає людське життя від хаосу, марноти та неорганізованості, впорядковуючи й урівноважуючи його зовнішні і внутрішні модуси, колективні та індивідуальні формовияви, актуальні і потенційні інтенції-дії, врешті-решт реальний простір і час соціального та особистого самозреалізування кожного і як суб'єкта, і як особистості, і як індивідуальності, і як універсума.

1. Гіряк А. Зміст, структура та оформлення розвивального підручника // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 217–241.
2. Гуменюк О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 70–83.
3. Гуменюк О. Методологічна план-карта дослідження інноваційного соціально-психологічного клімату // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 2. – С. 12–17.
4. Гуменюк О.Є. Психологія впливу. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
5. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
6. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму: Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
8. М'ясоїд П. "Паралелограм" Олексія Леонтєва та основна проблема психології // Психологія і суспільство. – 2006. – №1. – С. 53–95.
9. Мединська Ю. Вітакультурна парадигма і постмодернізм // Психологія і суспільство. – 2006. – №1. – С. 47–52.
10. Мединська Ю. Інтегральний характер освітології // Вітакультурний млин. – 2006. – Модуль 3. – С. 10–12.

11. Тімотін А. Наукове проектування розвивальної комунікації у цілісному освітньому процесі // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 105–123.
12. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: УРЕ, 1986. – 800 с.
13. Фурман А.В. Вступ до методології проблемного навчання. – К.–Донецьк: Ровесник, 1993. – 80 с.
14. Фурман А. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлетень. – 2004. – Вип. 4. – С. 4–7.
15. Фурман А. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 40–69.
16. Фурман А. Освітологія як синтетична наукова дисципліна: проблема завдань, об'єкта, предмета, методу // Вітакультурний млин. – 2006. – Модуль 3. – С. 4–9.
17. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. – К.: Рад. школа, 1991. – 191 с.
18. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
19. Фурман А.В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології АПН України. – К., 1994. – 64 с.
20. Фурман А. Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідницької діяльності // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.
21. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати // Психологія і суспільство. – 2001. – №1. – С. 9–73.
22. Фурман А.В. Теорія і практика розвивального підручника. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 288 с.
23. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 30–49.
24. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 29–39.
25. Бабайцев А.Ю. СМД-методологія // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 923–926.
26. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – М.: Парус, 1999. – 187 с.
27. Гегель Г.В.Ф. Философия духа – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
28. Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира // Вопросы психологии. – 2003. – №1. – С. 99–115.
29. Гусельцева М.С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии // Вопросы психологии. – 2006. – №1. – С. 3–15.
30. Зинченко А.П. К программе работ по теме "Схемы и механизмы схематизации в мислєдїяльности" // Кентавр. – 1994. – №1. – С. 3–8.
31. Каган М.С. Философия культуры. – СПб.: Петрополис, 1996. – 416 с.
32. Кемеров В.Е. Классическое, неклассическое, постклассическое // Социальная философия: Словарь. – М.: Акад. Проект, 2003. – С. 196–205.
33. Кемеров В.Е. Методология // Социальная философия: Словарь. – М.: Акад. Проект, 2003. – С. 230–231.
34. Керимов Т.Х. Социэмы // Социальная философия: Словарь. – М.: Акад. Проект, 2003. – С. 417–418.
35. Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
36. Лосев А.Ф. Миф – Число – Сущность // Сост. А.А. Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. – М.: Мысль, 1994. – 919 с.
37. Луковенко Ю.В. Дисциплина ума // Вопросы методологии. – 1994. – №3–4. – С. 156–158.
38. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности // Вопросы психологии. – 2004. – №6. – С. 3–18.
39. Плотников В.И. Типологический подход // Социальная философия: Словарь. – М.: Акад. Проект, 2003. – С. 464–471.
40. Румянцева Т.Г. Априори // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 54–55.
41. Стёпин В.С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – №8. – С. 61–71.
42. Стёпин В.С. Наука // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 661–663.
43. Стёпин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
44. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
45. Шилкарский В.С. Типологический метод в истории философии (опыт обоснования). – Т.1. – 1916. – 437 с.
46. Щедровицький Г.П. Избранные труды. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.
47. Юнг К.Г. Символическая жизнь. – М.: Когито-Центр, 2003. – 326 с.
48. Yung C.G. Psychology and Alchemy (Collected Works, 12). – London, 1953. – 247 p.